

JÓZSEF ATTILA KÖLTŐI VILÁGKÉPE

(Második közlemény)

Idő

És mintha a szív örökről-örökre
állna, s valami más,
talán a táj lüktetne, nem az elmúlás.

Az előbbi világ teljes elnémulásának volt egyik fontos előkészítője ez a három sor. A vers középpontjában, a már-már élettelen díszé-merevülten csillogó éjszaka egyik legmegdöbbentőbb sajátága, hogy úgy érezzük, megállt benne az idő. Aztán — ahogy lassan fölenged a lélegzetelállító feszültség („a pusztaság . . . sóhaja lebben”), a megindult mozgással együtt az idő is megy tovább.

Egyik kritikusa már fölhívta a figyelmet arra, hogy József Attila költeményeiben az idő, az elmúlás igen gyakori és jelentős szerephez jutó mozzanat.³² Valóban, egész sereg vers-címet idézhetünk az állítás igazolásául. (*Eszmélet, Sárga füvek . . . , A Dunánál, Magad emésztd . . . Csendes, kévébe . . . stb.*) — Az anyag létezési formái: tér és idő. Az előbbivel kapcsolatos megjelenítési problémákat már tárgyaltuk; nem kerülhetjük meg az utóbbit sem, hiszen ahogy a valóságban is eiválaszthatatlan egymástól e kettő, úgy együtt jelentkeznek művészi problémaként is.

„Időről szólok én, mert nincsen még idő,
És helyről is szólok, mert eltűnt már a hely;
Ha emberről szólok, nemsoká meghal ő,
Időről szólok, mert eltűnt, örökre el.”
„Nem balsors izgat, szenvedés és a gyász,
a végtelen hiány, szorongás és csapás,
de a terhes mélység, mely kórokat vetél;
a szellem útvesztői, az idő és a tér” — írja Robert Queneau.³³

Pregáns költői megfogalmazása ez annak a válságnak, melybe a szubjektívizálódó huszadik századi művészet jelentős része jut. Ahogy a kompozíciót a montázs, úgy váltja föl az időbeli egymásutánt a szimultánítás; képzőművészetben és irodalomban egyaránt. Az Eliot-i költemények „a legheterogénabb eredetű töredékek montázsai, a legcsekélyebb utalás nélkül valamely helyre vagy időre” — emeli ki már idézett tanulmányában H. Friedrich. Hivatkozik Apollinaire nézeteire a „szintétikus költemény”-ről, amelyben, mint az újságban, egyidőben található meg az élet ezernyi jelensége. De fölfigyelhettünk erre az ábrázolásmódra már Whitman költeményeiben is, aztán majd maga Apollinaire (*Égőv, Vendémiaire*) és követői, sokszor még Aragon és Eluard is ily módon alkotnak. Mint ismeretes — részint Bergson idő-relativitás elméletéhez kapcsolódva —, a regényirodalomban Proust jár „az eltűnt idő nyomá-

³² FEHÉR FERENC: A dialektikus költő. Új Hang (1955).³³ A jelképek magyarázata, Nem izgat túlon túl . . . — Képes G. ford. — Modern francia költők, 146.

ban”, Joyce *Ulysses*-e és Woolf *Orlandó*-ja, *Évek*-je oldja föl a legszembetűnőbbben a korábbi időviszonyokat, a festészetben R. Delaunay az egyik vezéralakja ennek az irányzatnak, melyet a futuristák s szimultanisták tesznek magukévá. Tér és idő a valóság objektív létezési formáiból egyre leplezetlenebb módon szubjektív, önkényesen kezelt szemléleti formákká lazulnak.

József Attila költészetében a térhez hasonlóan az idő is visszakapja objektív valóságát. Megintcsak nem véletlen jelenségről van szó.

... viszi az idő a ködöt, tisztán meglátni csúcainkat.
Viszi a ködöt az idő, s az időt mi hoztuk magunkkal,
hoztuk harcunkkal, tartalék nyomorunkkal,
a kenyérrrel, mely megpenészedett, amíg a munkás megszeghette...

.....

— a tőkével, mely munka lesz, míg megnő az inas,
s kalapácsával odavág
világ!
ahol a legfehérebben izzik a vas!...

A múlt minden nyomorának és megaláztatásának kínját csontjaiban, idegei „rángó hálójában” érző, egy emberibb jövő hitével a jelen harcát vállaló proletár számára az idő félreérthetetlenül van.³⁴ Az idő igazi törvénye: az okság egymásutánjának szilárd rendje. „Papok, katonák, polgárok után így lettünk végre mi hú meghallgatói a törvényeknek, minden emberi mű értelme ezért bűg mibennünk, mint a mélyhegedű.” — mondja ki e törvény társadalmi jelentését *A város peremén*-ben. Ahogy a szilárd térbeai szerkezet szerinti világkép művészi megalkotásához rendkívül súlyos támpontokra volt szükség, úgy kell különös keménységgel a tudatba vésni az időnek ezeket a vas-törvényeit is; múltak feszítő erejét, jövő változások lehetőségét drámai módon a jelenbe sűrítve megjelentetni:

Töprengett ősszel szilajon,
havazna gondolkodva most
s kemény fagy tiszta ablakán
dobol az ingerült idő.

Bankárok és tábornokok
ideje ez, jelen idő,
ez a kovácsolt hideg,
e villanó, e kés-idő.

A csördülő ég vasban áll, —
Ez a fagy átszúr, döf tüdőt,
rongy mögött meztelen kebelt —
kőszőrűn sikoltó idő.

Mögötte mennyi hallgatag
hideg kenyér és pléhdoboz,
megdermedt dolgok halmaza —
kirakat-üvege-idő.

³⁴ NÉMETH LAJOS Derkovits Nemzedékek című híres képét elemezve mutatja ki annak szükségszerűségét, hogy a szocialista proletárfestő épp a látványi realizmus formájában, erősen zárt kompozícióban ragadja meg az idő problémáját. Acta (1960).

És kiáltoznak: „Hol a kő,
hol az a veres vasdarab?
Vágd bele! Zúzd be! Lépj belé! . . .”
— Milyen idő — milyen idő —³⁵

„A jelen? Nincs. Csak az van, ami Volt, csak amit megjegyeztél” — írja a XX. századi magyar polgári líra egyik legnagyobbja, Szabó Lőrinc, a *Tücsökzené*-ben; emlékek képévé tördelve a világot. „Fölkereshetnéd ifjúságod” — próbál egy pillanatra József Attila is emlékei közé menekülni a valóságból, hogy „egy kis szabadságot” képzeljen magának. Mintha ki akarna törni a fegyelem önmaga által kimondott parancsszava alól, mintha el akarná felejteni: „a nyár ellobbant már.” De épp a drámai fölismerés tudatosítja majd különös élességgel a valóság törvényeit: tér is idő megbonthatatlan rácsai közé zártságát.³⁶ „Csak képzetet lehet feledni” — döbben rá az igazságra apokaliptikus képek iszonyatát kifejező sorai után. „A múlt tüntető menete elvonult, a lomb lehullt, s a fájdalom ágai benned, mint mindenki benn, elkövesedtek az aláomló évek, évadok, rétegek, szintek és tagok óriási nyomása alatt”³⁷ — magyarázza majd higgadtabb bölcselkedéssel Babits Mihálynak az előbbivel rokon versében. (*Eszmélet, Magad emésztő . . .*) Az időt csaknem mindig pasztikus jeleníti meg, anélkül azonban, hogy költői eszközzel valamiféle szimbolikus formához, megszemélyesítéshez folyamodnék. Éppen azért képes erre, mert nála az idő nem egyéb, mint a mozgás, az anyag változásának formája; a múlt: változások eredményeképp létrejött, újabb változásoknak viszonylag kevésbé alávetett anyagi formák összessége. „Csillan a nyüzsgő idő korállszirtje, a holt világ, a nyírfa, a bérház, a nő az áramló kék égen át”.³⁸ Tér- és időviszonyok kifejezésére nemegyszer jelennek meg egyazon formaelemek. Mint az anyagi világban, József Attila költészetében is egy a kettő. „A világ ág-boga” éppúgy tér, mint időbeli jelenség, akárcsak az „idő korállszirtje”; az évek alatt nagyra nőtt nyírfa, a bérház nemzedékek nyomait falain viselő építménye. A *Téli éjszaka* ismeretlenből jött vonata az időt is újból mozgásba hozta, az *Eszmélet* utolsó szakasza pedig közvetlenül is megfogalmazza ezt az egységet:

Vasútnál lakom. Erre sok
vonat jön-megy, és el-elnézem,
hogy’ szállnak fényes ablakok
a lengedező szösz-sötétben.

Így iramlanak örök éjben
kivilágított nappalok,
s én ülök minden fülke-fényben,
én könyökölök és hallgatok.

De ahogy a térbeli végtelenbe tágult képen is mindig kirajzolódott az egészet élővé, valóságossá, ember-közelségre hozó részlet,³⁹ úgy az idő sem csak végtelenül áramló egészében és különös tár-

³⁵ Az „idő” szó ezúttal kettős értelemben szerepel; ez azonban csak növeli a vers sajátos belső feszültségét.

³⁶ A sorokat már korábban idéztük: „s hát amint fölállok, a csillagok, a Göncölök úgy fénylenek fönt, mint a rácsok a hallgatag cella fölött.”

³⁷ Vö: „lerakódik, mint a *guanó*, keményen, vastagon.” „Lelkünkre így ül ez a kor”
A külváros tárgyainak elhasználtsága is félreérthetetlen kifejezője az idő múlásának.

³⁸ A néhány versben már itt is kifejezésre jutó keserűség, fáradtság elemzése ezúttal nem lehet feladatunk.

³⁹ Egyes meghatározott pontok kiemelését, szilárd térbeli elhelyezését néha egyszerűbb eszközökkel éri el, mint az eddig vizsgált esetekben. Pl. „. . . most . . . csak állok itt a vasgyár szegletén . . .” — a súlyos jelentésű „gyár”-at a „vas” még súlyosabbá teszi, ami mellett viszont a „szeglet” lesz még élesebbé — ide szegeződik le a „most”-tal és az „itt”-tel.

sadalmi jelentőségében jelenik meg, hanem legtöbbször pillanatnyiség és végtelenség ellentétének egységében. „Fülett a csend – egyet ütött” – halljuk *valahonnan* az éjszaka mitikus sötétjéből az erős, tiszta hangot, az egyértelműen tömör, pontos időmeghatározást: *egy óra van*. A faldarab éppen hullóban volt a *Külvárosi éj* konyhájában, a papírdarab éppen moccanat volna; miközben a szélben hajladozó fűszálak sűrűje „tovaringatja csendesen a zümmögő időt”, megakad szemünk egy pillanatra, amikor „egy pók fut át a homokon, a dél szikrázva ül a sárga füveken”, amikor a tócsa bőre a hulló eső finom szálaihoz hasonlóan a legparányibb szellőre is meg-meg-rándul; miközben szemünk előtt „apró ablakok fakó lépcssein szállnak a napok alá . . .”, jelen és múlt összefonódásának küszöbén átéljük azt a pillanatot is, melyben „a buckákról egy-egy gyűszűnyi homok pereg alá”, mikor a szerelmespár szinte időtlen csendű nyugalmanak, meghitt együttlétének az eső első parányi csöppje vet szelíden véget. Szép, sivár, vagy éppen kö-zömbös pillanatok: elmúló és mégis megmaradó részek a végtelen egészben.

„Óda”

A pillanatok zörögve elvonulnak,
de te némán ülsz fülemben.
Csillagok gyúlnak és lehullnak,
de té megálltál szememben.
Ízed, miként a barlangban a csend,
számban kihűlve leng,
s a vizes poháron kezed,
— rajta a finom erezet —
fől-főldereng.

„Maradandóvá tenni a pillanatot” — ebben látta Goethe a költő feladatát. A köz-hellyé koptatott megfogalmazásban valójában ott rejlik a valóságos idő-probléma: az a mű-vészi feladat, amelyet a mozgás sajátos belső ellentmondása állít a művészet elé. Az, hogy az élet, részint szüntelen változások végtelen folyamata és mégis mindig csak a pillanat az, ami jelenvaló.

„Ne válasszunk magunknak csillagot? —
szólék én ábrándozva Erzsikéhez.
A csillag vissza fog vezetni majd
a múlt időknek boldog emlékéhez,
ha elválaszt a sors egyástól minket.
S választottunk magunknak csillagot.
Az országúton, végig a szekérrel
a négy ökör lassacskán ballagott.”

Jobban megnézve azt látjuk, hogy mindkét vers középpontjában hasonló gondolat, részben hasonló élmény áll. Mindkét vers remekmű. Ám az egyikben csak az utal közvetve az idő múlására, ahogy a négy ökör lassan, de föltartóztathatatlanul ballag *végig* az országúton, s a természetben meghitt otthonossággal mozgó költő leheletnyi szomorúsággal ugyan, de a körülötte lélegző világ szépségétől megilletődve mégis csöndes belenyugvással veszi tudomásul, hogy csak egy közös csillag őrzi majd kettejük tökéletes, szép egymásratalálásának emlékét. József Attila költeménye viszont nyílt dráma: küzdelem a kozmosz erőivel, „zörögve elvonuló” pillanataival, évmilliárdok alatt kialakuló-kihűnyó csillagvilágának törvényeivel. A huszadik század modern embere ő, akiben már megszakadt a természettel való naiv-öszönös kapcsolat, akinek számára már *probléma* a világ; — de a huszadik századnak az az embere, aki szembe is mer nézni ezzel a problémával: a számára idegenné lett világgal.

Éppen ettől a végiggondolástól lesz csodálatos, a világirodalomban is csaknem egyedül-
állóan szép szerelmes vers az *Óda*.⁴⁰

Az emlék, mely az idő végtelen egészében látszik megállni, térben is a végtelenbe tá-
gítja a költemény határait. A millió és millió formát: hullámzó dombok és fénylő csillagképek,
rózsabokrokként rezgő vércörök és munkáló gyarak alakját öltő „örök anyag” csodálatos
egésze tárul fel szemünk előtt, ön-törvényeinek évmilliárdok alatt kialakult szép rendjében.
Szép, hiszen ebben az ezerarcúan összetett képrázatos egészben is össze tudnak találkozni
azok a részek, amelyek összetartoznak, és egymásra találva, egymás rész-voltát, magányát
feloldva, „szóra bírva” értelmet adnak egymás létének, törvény-megszabta helyükre kerülvén
pedig a mindenség is teljesebb lesz általuk. Az egész „öntudatlan örökkévalóság” ébred ön-
tudatra két ember boldog szerelmében — erről vall az *Óda*. A materializmus első igazi, diadal-
masan szép vallomása hangzik az anyag szépségében önmagát felismerő szellem ámuló kiáltá-
saiból:

Óh, hát miféle anyag vagyok én,
hogy pillantásod metsz és alakít?
Miféle lélek és miféle fény
s ámulatra méltó tünemény,
hogy bejárhatom a semmiség ködén
termékeny tested lankás tájait?
S mint megnyílt értelemben az ige,
alászállhatok rejtelmeibe! . . .

Mint anya gyermekéhez, úgy tartozik egymáshoz ebben a megértett világban minden:
a termékhez a fény, a mélységhez a hallgatás sötétje, az emberhez az élet.

„Szeretek, mint élni szeretnek halandók, amíg meg nem hálnak.”

Az élet, majd a halál.

Mert József Attila a teljes emberi léttel néz szembe, a teljes valóságot ábrázolja. Nemcsak
filozófikus értelemben, lélekrajzában is. A nyári alkony szelíd csendjében még maga körött
érezhette, „ami tovatűnt”, néhány percre úgy képzelhette: *önmagában* meg tudja állítani az
időt. De az alkony békéjének hangulatát a hűvös józansággal szürkülő hajnal rideg fényei
osztatják széjjel, s így süllyed lassan a tudat felszíne alá az emlékek világa is. A szó már csak
messziről keresi az értő társat, s a két ember egymástól-elszakadásával mintha az „örök áram”
lúktetése is végtelenen megszakadt volna valahol.

Mint alvadt vérdarabok,
úgy hullanak eléd
ezek a szavak.
A lét dadog,
csak a törvény a tiszta beszéd.

Az elmúlás visszavonhatatlan, s az elme lázadva veszi tudomásul, hogy néha az esetle-
ges, a véletlenszerű elfedheti a törvényt, melyet az értelem a maga elvont tisztaságában tudott
fölismerni. József Attila megért és lázad egyszerre. Szigorúan tárgyilagos, mert tudja, hogy a
valósággal szembe kell nézni, és szenvedéllyel teli, mert tudja, hogy a törvények ismeretében
az ember változtathat sorsán. A boldog beteljesülés érzésének és a tragédia elleni fájdalmas-
hősi lázadásnak ez a kettőssége, ez az egymásnak felelő, egymást kiegészítő ellentéte oldódik
majd fel a dal-szerűen tiszta, ősi egyszerűséggel-emberi sorokban. Az időtlen mozdulatlanság

⁴⁰ A költeménynek más szempontból részletesebb, igen értékes elemzését SZABÓ EDE
adja. Csillag (1955).

és örök elmúlás ellentétének világából a jelenbe, a mába, a közvetlenül adott világba tér vissza a vers. S bár ha „megoldást” nem ad ez se, így lesz az *Óda* a humánumot, az *egész* nagy harmónióját kereső-kutató, és roppant küzdelmei között az élet mindennapjának örömeire vágyó huszadik századi ember egyik legszebb vallomásává.

(Visz a vonat, megyek utánad,
talán ma még meg is találak,
talán kihül e lángoló arc,
talán csendesen meg is szólalsz:

Csobog a langyos víz, fürödj meg!
Íme a kendő, törülközz meg!
Sül a hús, enyhítse étvágyad!
Ahol én fekszem, az az ágyad.)

Mítosz és realizmus

„Ez a szemlélet már valósággal mitologikus” — állapítja meg költészetét elemezve Bóka László.⁴¹ „A költészet mitikus hagyományaihoz ösztönösen ragaszkodó József Attilát az teszi egyedülállóvá, hogy be tudja törni az örökéletű formákba az újabb lélek tartalmi közléseit” — fejtegeti másutt Németh Andor.⁴²

Mi van emögött az általunk vizsgált költeményekben is, észrevehető „mitikusság” mögött?

Kétségtelen, hogy részint ott a modern huszadik századi líra néhány általános sajátága is. A korszak „a »szintetikus költemény«-nyel kísérletezik, amelyben a költészet ősképei — csillagok, tengerek, szelek — a technika képeivel és a szaktudományok szavaival keverednek”. Jellemző az a törekvés, melynek célja: „lemerülni az emberi lélek életének mélyére, ahol Európa és Ázsia, mágikus és mitikus ősképek érintkeznek egymással.”⁴³ — jellemzi H. Friedrich Jouve, Cardelli, Eliot, Saint-John Perse is mások líráját. Idézi Apollinaire szavait: „... a technikai civilizáció új valóságait... az új költészet... szabadon alakított mítoszokkal kapcsolja össze, melyek számára minden megengedett, legfőképpen a lehetetlen.” (A: *L'esprit nouveau et les poètes* — 1918), s utal ezzel kapcsolatban Jung archetipusainak szerepére is. Úgy érezzük azonban, hogy József Attila költészetének magyarázatául nem elégedhetünk meg ennyivel... Más az ő „mitikussága” és megint más még a Lorcáé vagy pl. a Gionoié is.

„Nagyon furcsa gondolatra akadtam: a művészet tudomány” — írta még gyermekfővel Galamb Ödönnek.⁴⁴ De késői költészetének vizsgálata alapján így látja őt magát is egyik jeles kritikusa, Illés Endre: „A pontosságra és tisztaságra esküdött. Esménye, gyakorlata: a világ fölfedezése, a jelenségek megfogalmazása, egészen úgy, olyan szigorral, mintha a szabadesés törvényeit ő szorítaná először képletbe. Egy-egy képe hasító erejű... nincs még egy olyan költőnk, aki... annyival fénylőbbé és egyben súlyosabbá tette volna a magyar szótárt, mint József Attila.”⁴⁵ Tudományos pontosságú fogalmazásokra már láttunk példákat. Jellemzői közé tartozik az is, hogy nem elégszik meg a látott jelenségekkel, vagy sejtésekkel: a felszín mögül a *tudott* világ kontúrjai látszanak meg: a dolgok belső váza, a csillagok megmért pályája, a megértett összefüggések láncolata mind szerephez jut verseiben. „A napot csak sejtje az ember... onnan tudom, hogy süt, mert látok” — magyarázza már egy leheletnyi fontoskodással a hangjában, még a megismerés folyamatát is leírva. (*A pipaüst lenyúl!*) Legkifejezettebben borzongató soraiban is valami különös tisztaság, a fogalmazás finoman élezett, pontosan célba találó volta kap meg.

⁴¹ B. L.: Esszé és vallomás.

⁴² N. A.: József Attila verseiről — Szép Szó (1937) 12.

⁴³ H. Fr.: i. m. 121. 112. 124.

⁴⁴ idézi FEJTŐ FERENC: J. A. ars poeticája, J. A. az útmutató, 4 0.

⁴⁵ I. E.: J. A. szókincse — Csillag (1955) 914—915.

A helyenkénti mitologikus jelleg, bizonyos ősi formák keresése (Kalevala, regös-énekek stb.) semmiképpen sem fakadhat tehát valamiféle ködösség-igényből, sejtelmes hangulatok kelésének öncélú vágyából.⁴⁶ De aligha volna hasonló váddal illethető Derkovits Gyula, vagy a róla — az ő *Hajókavács*-áról és *Nemzedékek-jéről* — író Dési-Huber István is: „Új mítosz van itt jelen . . . roppant arányú új világ közellétét érezzük. Az alakulóban levő munkás-mítoszt szebben még senki sem fejezte ki.”⁴⁷

„Alakulóban levő munkásmitosz” . . . — Ismeretesek a századforduló, a századelő munkásmozgalmával párhuzamosan jelentkező naturalista-romantikus törekvések a világ láncait széttörő kalapácsos óriás, a világmegváltó rongyos titán emberfeletti alakjának megmintázására. Mindenekelőtt lírában és grafikában. Ezzel rokon Tóth Árpád *Uj Isten-e*, de ide tartozik a pályakezdő Derkovits sárkányt széttépő munkása is.⁴⁸ Az ő későbbi művészete azonban nem mutat közelebbi rokonságot ezzel az irányzattal. Éppúgy, mint ahogyan egészen más értelemben mitologikus József Attila *Külvárosi éj-e*, *Téli éjszaká*-ja, mint a hozzá ezen a téren pedig legközelebb álló Verhaeren-ábrázolta tárgyi világ képe. Mégis figyelemre méltó az, hogy valamiféle módon a tudományos szocializmus által életre hívott munkásirodalom is a mítosz felé keres utat — éppúgy, mint a múlt században a romantika, vagy több modern költői irányzat is.

A probléma egyik legjobb kulcsát alighanem Thomas Mann József-trilógiájában találhatjuk meg.

„József Attila ismét Dante-i, Goethe-i teljességgel szemlélte a világot” — állapítja meg már idézett munkájában Bóka László. „A művészi forma természeténél fogva univerzális, vagy az akar lenni; fogalmához tartozik az univerzalitás” — fejtegeti Fülep Lajos.⁴⁹ Ez a teljesség, ez az „univerzalitás”-igény az, ami a megismert és meg nem ismert jelenségek végtelenjébe tágitja a művészetek világát. Thomas Mann említett művében csodálatosan fonódik össze mítosz és tudomány, mese és lélekelemzés, monda és történelem. Szépirodalom, de egyben tudományos fejtegetés is ez a mű, mely nemcsak a mítosz kódját foszlatja széjjel, hanem ugyanakkor a valóság pontos elemzése közben bizonyítja be, hogy ennek legparányibb jelensége is hatalmas, szemléletünkben ösztönösen mitologikus színezetben megjelenő összefüggések része. Felfoghatóvá, értelmessé teszi a mitológiát — de éppígy elmondható az is, hogy mitologizálja a történelem, a lélekelemzés száraz-tudományos adatait. — „A királylány: mese, János, De nincs előbb a mesénél, S mese ellen minden káros” — vallja Ady Endre, a népbutító hivatalos és nemhivatalos babonák gyűjlője, és a modern eszmék nevében tiszta okfejtéssel harcba szálló költő világában valóban mesék ősi erői kelnek életre. Igaz, az ő költészetének esetében szerephez jutnak egyes sajátos körülmények is — melyekre legjobban Révai József tanulmánya mutat rá — azonban itt is több van ennél. Ne felejtjük, hogy a felvilágosult, néha már túlföntül is józan Goethe főműve a régi népmondából átvett hős: Faust doktor fantasztikus, biblikus története. Hogy szemléleti, illetőleg kifejezési mód tekintetében mennyire megmaradt bizonyos ösztönös mitologizálási hajlam az emberi tudatban, annak legszemléletesebb példája talán a diadalmas racionalizmusnak az a törekvése, hogy a francia forradalom idején „az ész vallását” teremtsen meg. Ha ebben része van is hosszú évezredek szemléletének, többről van szó pusztán csökevényénél. Ha nem a szűklátókörű nyárspolgári vulgármaterializmus, hanem a materialista dialektika tudományos, modern szemléletét tesszük magunkévá, a valóság természetének kettősségével találjuk magunkat szemben. Egy igennel és egy nemmel. Azzal a ténnyel, hogy a külvilág megismerhető, mert nem állít egyetlen olyan akadályt sem előttünk, mely lényegénél fogva áthághatatlan az emberi értelem számára, és azzal, hogy az ember előtt mindig végtelen

⁴⁶ Talán nem ártana ezzel kapcsolatban sem a bartóki zene néhány sajátosságára fölfigyelni.

⁴⁷ D. H. I.: Két modern magyar festő i. m. 66.

⁴⁸ Említi KÖRNER ÉVA, Szabad Művészet (1955) II. 63—64.

⁴⁹ F. L.: Magyar művészet (21).

sok általa még meg nem értett jelenség, összefüggés és törvény marad. Részint ennek a kettőségeknek az átéléséből származik az a sajátos, „mitologikus” szemlélet, mely József Attila egyetemleges igényű költészetében testet ölt. — Vizsgáljuk meg közelebbről ezt a szemléletet a *Falu* egy részletében.⁵⁰

Örök boldogság forrása mos
egy rekedt, csorba téglát.
Smaragd Buddha-szobrok harmatos
gyepben a békák.

„S mintha lába kelne valamennyi rögnek, Lomha földi békák szanaszét görögnek . . .” Arany János *Családi kör*-ében még nem kap különös hangsúlyt az est sötétjét puha, nehézkes ugrásaikkal fölbolydító, hulló-szerű kis állatok titokzatossága; József Attila versében évezredek keleti mítoszok varázsa árad meredt nézésükből. Ám ez a „varázs” ott volt már korábban, az „örök boldogság forrása”-ban is.

Megint a már korábban is látott szerkesztésmód áll előttünk: a megfoghatatlan végtelen és a beléje helyezett nagyon is konkrét és egyedi rész ellentétének egysége. Az est puha csöndjében az egyhangú forrás- vagy csermelycsobogás valóban a tudatba idézheti az időtlenség képzetét, a dallamos, lágyan üveges bugyborékolás ugyanakkor pihentető, szép élményt kelthet a tülekvő, könyörtelen hajszá larmájából érkezett ember lelkében; valóban mintha maga a boldogság nyugalma áradna tova csillogó vizében. Ebben az öröknek tűnő áramlásban helyezkedik el az ember-alkotta világ egy darabja — mint az éjszaka végtelen csendjében a vonat, az omladék-szerű gyárépület, a megtört kő, az ághegyen akadt szalag-foszlány. Lágy, végtelen áramlás és kemény élek; ősz-természetességgel formát váltó anyag és elhasznált, értelmetlenné merevült, kicsinyesen egyedi tárgy. Halk, eleven hangok és tompa, „rekedt” némaság.

Az *Ódá*-ban az „örök anyag” alakváltásának, a részek összeállításának és egymásba-áramlásának rendje fakasztott újjongó kiáltásokat József Attila torkán, ennek az élménye szólal meg *A Dunánál* felelősségtudattól áthatott soraiban is. Itt mindez kimondatlanul sűrűsödik benne az „örök boldogság forrása” kifejezésben, éppúgy, mint majd a beteljesülő szerelem szavaiban: „Ember vagyok, és olyan boldog, mint, ha vannak, az örök dolgok.”⁵¹

József Attila a materialista dialektika világképének „mitológiáját” teremti meg.

Az előbbi sorokkal megint fontos problémához jutottunk. A népköltészet sajátos harmóniája, a naiv eposz tökéletes, szép nyugalma a természettel, a társadalommal, azaz a külvilággal való sokoldalú, harmonikus kapcsolatból fakad. — „Sej, a fekete hattyú gyászt visel magáért, Sej én is gyászt viselek elhagyott hazámért” — bánkodik a messze földre hurcolt parasztleány, naiv ösztönösséggel vonva párhuzamot a külvilág jelenségei és önmaga közt. Az ember-alkotta gépi világ, a kapitalista társadalom bonyolult, torz szövevénye azonban mindjobban felbomlasztja ezt a harmóniát. Az iskolázott értelem is egyre kevesebb tért hagy a naiv ösztönösségnek. József Attila ezzel az új oldalával megmutatózó világgal állítja helyre a megbomlott kapcsolatot,⁵² magasabb szinten, mintegy a tagadás tagadásának dialektikus folyamata révén. Ezért tud a rendről „mint gyönyörű képességünk”-ről szólni. Ezért tudja tiszta szívvel hirdetni: „Én hazám, fajom és emberiségem iránt ismerem szép kötelességem”, mert fölismervén és elfogadván a külvilág törvényeit, „kötelességeit” önnön lelki alkatával, s az egyetlen emberi tudat törvényeivel összhangban levőnek, szépnek érzi azokat.

A népdal énekeke otthonának érzi a természetet, a szocialista költő tudatára ébred annak, hogy otthonává teheti a számára idegennek mutató világot.

⁵⁰ Az egész költemény részletes elemzését SZABOLCSI MIKLÓS végezte el. Az idézett sorokkal is részint hasonló értelemben foglalkozik.

⁵¹ Hogy a Levegőt!-beli „hűvös televény” kifejezésben József Attila költészetének gyakori „ősanyag”-képzete jelenik meg, arra FEHÉR FERENC idézett cikke is figyelmeztet (vö.: „Hogy helyt álljunk az emberiségért az örök talajon”).

⁵² „Költészetében helyreállt a dolgok természetes rendje” — írja róla BÓKA LÁSZLÓ.

A világ emberidegen arculatára már a romantika bizonyos áramlatai is fölfigyeltek. Az általuk megalkotott világban félelmetes, kiismerhetetlen erők rejtőznek a dolgok felszíne mögött, s az ember a bennük testet öltő végzetnek, a sorsnak kiszolgáltatva hányódik életútján. Egyik legjellemzőbb képviselője, E. T. A. Hoffmann számára néha egyenesen ördögök látszanak a dolgok mögött rejtőzni, Don Juan című elbeszélésében pedig így ír: „Lelki szemeim előtt világosan megjelent az emberi természet összeütközése ismeretlen, rémítő hatalmakkal, melyek az emberre leselkednek, hogy romlásba döntsék.” A kapitalizmusban az ember fölött egyre inkább a dolgok, a lelketlen gépek, kusza termelési viszonyok lesznek úrrá a „szabadság, egyenlőség, testvériség” várt világa helyett, s ez jelenik meg mitologizáltan bizonyos haladó írók műveiben is. A korai szocialisztikus színezetű irodalom naturalista-romantikus világképében még az ősi, az állat-isten előtti babonás rettegés mitológiája újul fel. Zola említett regényének mozdonya kezes, majd egyre félelmetesebbé vaduló állatként száguld, s hurcolja magával, vagy tiporja maga alá az elébe került életeket. Verhaerenél „A város csápjait kinyújtja”; a hidak, hajók, vonatok „rőt tűz-szemek”-kel néznek, polipként karolják át a világot s benne a küzdő-vergődő embert, — máskor veszett csordaként vágatnak. A fiatal, még romantikus Gorkijnál is ezt az ábrázolásmódot látjuk: „Messziről egyetlen fekete fogsorú, gigászi állkapocsnak tűnik a város. Füstfelhőket fúj az égre, zihál, mint a betegesen hájasodó, tehetetlen bendőjű ember. . .⁵³ — Fejed felett, lábad alatt, melletted — mindenütt diadalát ünneplelve él, csörömpöl a vas. Miután az arany életre keltette, lelket öntött belé, pókhálójába burkolja az embert, megfojtja, kiszívja vérét, velejét, fölfalja izmait, idegeit és nőttön-nő, a néma kőre támaszkodva egyre messzebb veti láncait. . .”⁵⁴

„Az anyag uralomrajutásán” megdöbbenő polgári költő a szubjektumba menekül, a tisztán megőrzött, fegyelmezett *én* világának megteremtésével kísérletezik, vagy átengedi magát a rémület feljajdulásainak. A kezdődő munkásmozgalom írója többnyire a hitet, a munkás már-már vallásos tiszteletét szögezi szembe e romantikus rémképpel. Ezzel azonban minden társadalmi progresszívítás ellenére lemond a kor *minden* követelményének eleget tevő művészi világkép megformálásáról.⁵⁵ Eluard, Aragon, Hikmet, Neruda és Majakovszkij majd részben megteszik ezt, de a modern tudományos világkép által új és új oldaláról mutatkozó, az ember életét döntő mértékben meghatározó tárgyi világ objektív tartalmának megjelenítése helyett ők inkább felül emelik rajta magukat, s *csak* az ember felé fordulnak. Ez a „csak” persze többletet is jelent, s szocialista humanizmusuk — főleg Eluard esetében — néha előbbre is — mutat a rokon lelkeletű, de tragikusabb körülmények közé jutott József Attila szavánál. De az anyag elszabadult erői fölött az ember uralmát megteremteni hivatott szocialista mozgalomnak azt a feladatát, hogy szembenézzen ezzel a tárgyi világgal, hogy teljes világképet adva mérje föl az anyagi és szellemi lét rejtjelmeit az emberi szemlélet számára; hogy olyan új „mitológiát” teremtsen mely igazában nem mitológia többé — ezt a költői feladatot József Attila végezte el.

„Metafizikát adott a programnak, tündéri lebegést a tannak, költészetet a retorikának” írta róla már idézett esszéjében Halász Gábor. Ha a polgári irodalomtörténésznek a „program”, „tan”, „retorika” szavakból érződő szkepszise távol áll is tőlünk, a megállapítás jelentősebb részének igazságával nincs okunk vitázni. — „József Attila . . . számára a szocializmus több egyszerű állásfoglalásnál, több világnézetnél . . . azonos az étellel . . . melyet az öntudat felérez és melyet a gondolkodás formába önt. . . Az első volt a magyar irodalomban, aki olyan poli-

⁵³ A korábbi versek írójától ez a fajta szemlélet sem idegen. A Tömeg „Odvas foga bérkaszárnyák görbe sora” — „Hol zápfog rág, a város érdes része, hol a vashányák fuvallata ing, gép rugdal, lánc zúg, jajong ládák léce, lendkerék szija csetten és nyalint” stb.)

⁵⁴ GORKIJ, i. m.

⁵⁵ Verhaerenek egy versszaka azonban már József Attila költészete felé mutat, közvetlenül is: „Atom-, sejt- és porszemben a mikroszkóp alatt Megleltük a világot, mely formáit mutatja. Hiszen a mindenség is sok háló rabja Miket hol old, hol megköt az örökös anyag.” — Ez már *kimondja* azt a fölfedezést, ami majd *látásmóddá* lesz József Attilánál.

tikai lírát alkotott, melyben bölcséleti mélységeket tárt föl, . . . aki a szegény emberek, a proletárok életének, küzdelmeinek, osztályharcának színét, ízét, hangját és filozófiáját a közösség kozmikus méretekéig fejlesztett . . . szintjéről mutatta meg” — szögezi le halála után a Szép Szó kritikusa.⁵⁶

Láttuk ezt a különös: titokzatos és mégis reális, megfoghatatlan és mégis oly tisztán érthető, emberidegen és mégis az ember birtokát-hazáját jelentő kozmosz-képet, ezt a sajátos, tudományos és dialektikus proletár-mitológiát; az örök anyag végtelenségének mitológiáját. A létből hazaballagni látszó munkással, az örök éjből jönni látszó vonattal, a mocorgó s indulni erőtlen papírdarabkákkal, a végtelen sötét csöndjét megbontó, ismeretlen messzeségből jövő óra- és harangkondulással, a megbénulni látszó idővel. A kettősség: a fagyra tört emelő ág ijesztő titokzatossága és a gondolatként-tündöklés kristályosan tiszta értelmessége kettős hatást tesz az emberi tudatra. Egyszerre hat a lélek legősbibb, az ösztönökbe süllyedt rétegeire és a legmodernebb tudományos, filozofikus eszméken kiművelt értelemre. Az ős-állapot csendjében a molekulák parányi mozgására figyelünk, s a lidérces fény mai gyárépület tetején suhan át. Az egymásra hányt, hallgatag fahasábok a történelmi materializmus felismeréseit példázák, az ódon családi kripták komorságával visszhangzó gyári csarnokok pedig a munkásosztály diadalának, „feltámadásának” titkát őrzik. Egyszerre *sejtjük* meg ösztöneinkkel és *értjük* meg eszmélő, tisztuló értelmünkkel egy társadalmi rend világának tarthatatlanságát. A város *peremén* pontos érvelését ősi mítoszok sejtelmes igazsága mélyíti el: „Ha már ennyi a kín, világot vált valóra” — hangzik a változások, az ellentétek egymásba való átcsapásának szükségszerű rendjéről való sejtés ősi szava. Évezredes szó, de olyan, mely azóta is ott él a költészet nagy alkotásaiban, az emberi lélek igazságvágyában, a „megbűnhődte már e nép” feljajduló hitében, A *vén cigány*-nak az özönvízi szenvedéstől való megváltás-várásában, a Dózsa testének kínját gyomrukban érző kurucok fanatikus jövőendő-ígézetében.⁵⁷ A jobb világ hívásának pátoszát, a győzelem ígérését halljuk a *Külvárosi éj*, a *Munkások*, a *Tömeg* és más versek végéről fölhasanni; a *Fagy* robbanó dinamikájú „milyen idő”-jében, a *Téli éjszaka* jeges tündöklésében pedig valahogy egy végső fejlődési pontjáig kristályosodott társadalom „tovább nincs”-ét is ott érezzük. József Attila „mitológiája” az anyagi világ valóságos elemeit valóságos emberi vonatkozásaik teljességében, törvényeik legtisztább rendjében mutatja meg, egy fegyelmeztet szemlélet tükrén. Érzelmek és gondolatok, sejtések és bizonyosságok, kijózanultságok és hitek, gyűlölet és szeretet világában. Mint ahogy ő maga vallja egyik — talán kissé különös kezdésű — versének⁵⁸ végső összegezésében, a szocialista humánus egyik legszebb megfogalmazásával jellemezve költészetét:

Tengerem ölelő karok
meleg homályú, lágy világa.
Egem az ésszel fölfogott
emberiség világossága.⁵⁹

„Virrasztok”

A konstruktív törekvések egyik legsajátosabb magyar megvalósítójának, egyik legjelentősebb huszadi századi festőnknek művét elemezve írta méltatója: „Egy látomása . . .

⁵⁶ (1938) I. 95—100.

⁵⁷ ADY: Dózsa György lakomáján, ILLYÉS: Áldozás.

⁵⁸ Már régesrég . . .

⁵⁹ Valóban, rá is illenek DÉSI HUBER ISTVÁNNAK Derkovits Gyuláról írt szavai: „Vannak küldetéses emberek, költők, politikusok, írók, művészek, akiknek életintenzitása messze túlhaladja kortársai életét. Akikben tömörülnek a dolgok. Az osztály, a nép, a nemzet érzelmei. Akikben összefut minden, ami a nagy egységben él: A fájdalom, az öröm, a szenvedés. S amit érzeikkel megélnék, sorra számbaveszik: a rész ismeri meg így az egész életét, az egyén a sokaságét. Mintha külön szervük lenne rá ezeknek az embereknek, úgy fognak föl, zárnak magukba mindent, hogy később hatványozottan fejezzék ki műveikben. — (D. H. I. Derkovits Gyula élete és festészete — i. m. 107.)

tündériesen, légiiesen szárnyalva világgá tárul, akár a Ming-korszak kínai tájfestészete... Úgy érezzük: itt van a világ közepe... E könnyedén lebegő szerkezetnek függélyes nehezéke, horgonya a pallón álló emberi alak... Ehhez a földbe gyökerezett, magányos, szilárd figurához viszonyítva tárul fel a kép keleties igézete: a fényszötte, csöndes, légiés végtelen.”⁶⁰

Nagyon sok tekintetben ehhez hasonlóan áll szemben egymással ember és kozmosz József Attila verseiben is. [Hogy mennyiben más: modernebb József Attila proletár-tája, azt jórészt már láttuk; itt talán nem szükséges rá kitérni.] A *Téli éjszakában* a homályból előrehajló fa alatt álló ember *én*-je köti igazán egy ponthoz a képet; máskor esetleg a vasgyár tömör szögletén állva néz szembe a végtelennel — vagy éppen csillámló sziklafalon, üres tér közepén ülve; de mindig egymagában

„... ülök egy padon.
Kotyogok, mint elhagyott csolnak,
sok lágy levegő locsolgat —
a szabadság nagy csendjét hallgatom.”⁶¹

Az „elhagyott csolnak” képe megint különös módon idézi föl a belső, zárt egyedülállóság élményét. Valóban, valahogy merőben idegen testet képez a hatalmas, alakját örökkön váltó őselem; a víz színén nehézkesen, mereven meg-megbillenő, ember-alkotta s nélküle értelmét veszített-holt tárgy. (Gondoljunk a *Holt vidék* egy részletére: „Csak egy ladik, mely hallhatón kotyog még a kásás tavon magában”, vagy a Petőfi népies hangvételű életképéből hirtelen elkomorlyodással elkülönülő modern sorra: „Pihen a komp, kikötötték, Benne a hallgat sötétség.”) A József Attila festette táj képein — már láttuk — alapegységeiből épül föl a kozmosz, s kidomborodik az egységek viszonylagos önállósága is. Az ember is részint ezért jelenik meg egységében, *magában*. Ugyanakkor, azt is érezzük róla, hogy szerves része egy nagyobb közösségnek, a nagyobb egésznek. A külvilág törvényeit szépnek látó ember számára a törvény — a fölismert szükségszerűség — egy-jelentésű a szabadsággal. „Ahol a szabadság a rend, mindig érzem a végtelent” — írja egyik töredékében, s „a szabadság nagy csendje” itt még közvetlenebbül sugallja ezt az érzést:

S valami furcsa módon
nyitott szemmel érzem,
hogy testként folytatódom
a külső világban —
nem a fűben; a fákbán,
hanem az egészben.

Megintcsak a proletár-létből fakad legtermészetesebben a szemléletnek ez a kettőssége. Az egyedüllet az elhagyott külvárosban spontán módon (egy parányit nyomasztóan) kell élményt. Ugyanakkor viszont a világot a valóság törvényeinek megismerésével, egy összeforrott közösség erejével átformálni készülő szocialista ember az, aki legközvetlenebbül érezheti magát „az egész” szerves részének. Részenek, de egyúttal középponti tagjának is. Már láttuk, hogy József Attilánál nem csak formális szerkesztésmód állítja a végtelenbe tágluló kozmosznak mintegy a közepébe az embert. Az ő „mitológiájának” valóságos középpontja az ember, akiben ez a végtelen anyag öntudatra ébred. Az ember, aki még csak híd alatt őgyelgő hajléktalanként, de azért már úgy „méri a téli éjszakát, mint birtokát a tulajdonosa,” akiben az emberidegen társadalmi rend közepette is napszülte vágyak élnek, akiben az „egész éj” terhe alatt sem huny ki a figyelő, éber értelem tiszta fénye, „az ésszel fölfogott emberiség világosága”. A még magános, de másokért való felelősségét érző ember.

⁶⁰ KÁLLAI ERNŐ i. m.

⁶¹ Alkalmi vers a szocializmus állásáról Ignotusnak

Alszanak a nyers, nehéz szavú,
kiszikkadó parasztok.
Dombocskán mint szívünkön a bú,
ülök. Virrasztok.⁶²

„... a törvény szövedéke ...”

„... Tisztában voltam azzal, hogy egy téveszméiből rendszert építő paranoid lényhez hasonlítok, s hogy mégsem vagyok elmebeteg... mert ez az eszmerendszer úgy megfelelt a valóságnak, mint egy többé-kevésbé pontos térkép az ábrázolt földdarabnak.”

Kezelőorvosának, Bak doktornak írt levelében mondja ki József Attila ezt a megdöbbentő tisztasággal megfogalmazott tragikus fölismerést.⁶³

És fölnéztem az est alól
az egek fogaskerekére —
csilló véletlen szálaiból
törvényt szőtt a múlt szövőszéke
és megint fölnéztem az égre
álmaim gőzei alól,
s láttam, a törvény szövedéke
mindig fölfeslik valahol ...

Nem fejlődésében, kialakulásának egyes stádiumaiban vizsgáltuk József Attila világképét, nem vettük figyelembe a fejlődés rész-okait. Ezúttal sem lehet feladatunk, hogy pontosan kikutassuk a bomlás egyes fokozatait, hogy fölfigyeljünk minden olyan mozzanatra, mely ebben szerephez jut. — A kettőbe tépett vászon szálainak recsenése is az anyag, a szövedék összetartó erejéről vall — itt is azért figyeljünk csak a kétségbeesés kiáltásaira, hogy jobban megértsük: mi hasadt meg József Attila lelkivilágában, minek az összetartozását érzi lelke mélyén legalább a vágy formájában tovább élni.

Kitágul, mint az úr, az elme,
a csöndbe térnek a dalok.
A hűség is eloldalog
és elmúlik szívem szerelme.
Kitetszik, mily üres dolog,
mily világ visszája bolyog
bennem, mint lélek, a lét türelme.
Széthull a testem, mint a kelme,
mit összerágtak a molyok.

Egy szilárd rend elemei fordulnak visszájukra. A tiszta szemlélet tere tágul ijesztő űrré,⁶⁴ s szinte ugyanazok a szálak látszanak most felbomlani, amelyek korábban szemünk előtt fogták össze a jelenségeket. „Nem lesz cérna a szerelmedhez, ha úgy kifoszlik, mint a férc” — írja a *Ha nem szorítsz*...-ban, „Ha varrsz, sem varrhatod meg közös takarónk, ha már szét-esett” — panasolja a *Judit*-ban, s az *Emberek*-ben nő egyetemessé a kép: „Kibomlik végül minden szövevény” — mondja ki lemondóan. Aligha magyarázzuk félre a szavak értelmét, ha

⁶² Ennek a mozzanatnak jellemző voltára s a bartóki magatartással való rokonságára SZABOLCSI BENCE hívta föl először a figyelmet (Vers és dallam).

⁶³ Közli NÉMETH ANDOR, i. m.

⁶⁴ Vö. „Mint űrt a fényszóró...” „mely farkasszemet néz az ürességgel”, „az űrben tántorgó világ”; József Attila „világhiány”-áról lásd: NÉMETH A. J. A. 213.

az „ami van, széthull darabokra” sorból is kihalljuk valamilyen egyetemes felbomlás élményének döbbenetét.⁶⁵ A csillagvilág képe, mely korábban a szilárd képszerkesztéshez nyújtott elemeket — háló jeges bogai, kimért pályán mozgó szabályos testek — fokozatosan elvesztik eredeti, objektívabb jellegüket; a túlérzékeny lélek már menekülne kínzó fényük elől — és mégis: *megmaradnak*, mint szétroncsolt vasszerkezet riasztó, de az eredeti szerkezet szilárd-ságáról tanúskodó darabjai:

Ó, csillagok, ti! Rozsdás, durva
vastörőkül köröskörül
hányszor lelkembe vagytok szúrva — jajdul fel egyik versé-

ben.⁶⁶

Egyes és általános dialektikus egységében is szemünk előtt jut egyeduralomra a külön-rész-jelleg a nagyobb egész kárára: „A tárgy-egyen mind elválik a többtől, magába mélyed és talán megsemmisül” — hullik darabokra a világ *Szürkület* című versének egyes részleteiben. A költő személye, mely máskor egymagában is az *ember* nevében virrasztott, most mindjobban *egyedül* lesz, a magány érzése lesz rajta úrrá. „Nincs közöm senkihez, szavam szálló penész, vagyok mint a hideg, világos és nehéz” — olvassuk töredékei közt. „Már . . . Dolgaim is úgy hallgatják személyem, Mint bolond tanárt az üres padok”; „. . . már nem fog kézen, amit megfogok” — halljuk a keserű panasz szavát másutt. De a „már”, a megváltozott időre utaló szócska csaknem mindenütt ott van, félreérthetetlenül visszamatat arra a múltra, melyben még „kézen fogta”, amit megfogott, mikor még nem ürült ki a terem, nem lett úrré a tér. A pusztulás megjelenítésében is a régi képek szerkezete él tovább: „Kásásodik a víz, kialakul a jég, és búneim halállá állnak össze.” Az *Ősz* egyik változatában mint kalitkája rácsai között, úgy lépked a faágak közt a madár, a költő lelkében pedig a némaság — nem sok idő múltán ő maga vergődik eszméi rácsai közé zártan (*Kiáltozás, Légy ostoba*). „A világ ág-bogán” fönnakadt életfoszlányokat, a kemény menny egészével szemben magánosan sírdogáló cinkét más, de rokon kép váltja föl:

A semmi ágán ül szívem,
kis teste hangtalan vacog . . .

Majd „a semmi szállong” — „mintha valaminek lenne a pora” —; vagy három vak holló kereng a fán. A végsőkig üresedik a tér, a mitológia félelmetessé lesz, a vas sírását, az eső nevetését, a kasza alatt sikoltó rozs, üszkös romok jajszavát hallani. De a tragikus látomásokban is végig ott a tiltakozás iszonyata, a régi világkép kétségbeesett akarása. S ott van ez végső megnyilatkozásaiban is. Számára nem elég önnön világának menedéke. „Nem vagyok író” — mondja*ki, mikor nem érzi, hogy elismerik, mikor nem tudja magát egy nagyobb egész szerves részeként látni. „Nincs szükségem rád” — ez a legfájdalmasabb szava, s tébolyult képzelgéseiben is összefüggések ijesztő, de pontosan egymásba illő láncolata bontakozik ki.

Visszajukra fordult vágyak, roncsolt emlékek, torz maradványok egy csodálatos egész-ből. Abból az egészből, melyről mintha még utolsó soraiban sem tudott volna egészen elfeled-

⁶⁵ HORVÁTH MÁRTON értékes elemzésében csupán a jelen társadalom elpusztulására vonatkoztatja a kérdéses sort. Minden bizonnyal ez is benne van, erre utal az idő-probléma fölvetése, a „van” és a „lesz” szembeállítás. A kép furcsa torzsága azonban nem a jövőben szilárdan hívó derűs bizakodásról tanúskodik: „Csak ami nincs, annak van bokra, Csak ami lesz, az a virág Ami van, széthull darabokra.” — Az utolsó szavak különös hangsúlyt kapnak, az első sor pedig messziről mintha „a semmi ágán”-nal volna rokon, s mintha fülünkbe idézné egyik töredékének félelmetes gúnyorossággal összecsendülő rímeit: „. . . hehe, hát ennél van a kincs — ami nincs?!”

⁶⁶ A költő *hasztalan* vonít. A kép több töredékben is ott van. — Ettől már csak egy lépés vezet Weöres Sándor verséig, akinél ez az egy élmény már egész verset képes alkotni, akinek a lelkét ez a fölismerés teljesen betölti („Szemednek szegzett lándzsák: csillagok”)

kezni. Mikor pedig úgy érezte, hogy nem alkotja többé szerves, lényeges részét ennek az egésznek, hanem esetleges jelenségei közé hullott — akkor a legvégső következtetés levonásától sem rettent vissza.⁶⁷

Fiatal, induló költőként így vallott a munkásság mozgalmáról s az ennek sodrában alakuló irodalomról: „A formai szempontoktól eltekintve, minden szocialista pretenzióval felépő költővel kapcsolatban . . . elsősorban azt kell megvizsgálni, hogy mennyiben élte át a szocializmust mint költészetet, vagy pontosabban szólva, eszmei tartalmát mennyiben sikerült lelkivé váltania. Ez fontos szocialista szempontból, mert enélkül még a munkásság osztályharca is válhat szocializmus ellenessé, és fontos nem-szocialista szempontból, mert egy tömegmozgalom emberi mélységeit méri.” Az „egyszerű és komoly, átfogó érzés”-t kéri számon, „amely (tulajdonképpen a költészetben mindig) lelki világrendet jelent.”⁶⁸

Bátran vetette föl a kérdést, bátran vállalta, hogy önnön költészetével az egész mozgalom mélységeit mérje, hogy újfajta lelki világrendet adjon. És ha beleroppant is, ha külső és belső tragédiák végzetes összejátszása folytán a teljes széthullás elől, az egykori magatartás roncsait megmentve a halálba kellett menekülnie — a próbát kiállta. Megadta a választ az önmaga-föltette kérdésre: az osztály, melynek életérzését „társadalmilag, azaz művészileg” kifejezte, nem erőtlén ahhoz, „hogy az egész emberiség nevében lépjen fel a történelem dobogójára”. Az új, a modern tudomány által föltárt anyag valóságos elemeiben egy olyan világ képét látta és láttatta meg, melynek középpontjában az ember áll. A virrasztó, a „szép kötelességét” tudó, a közösséget a munkás mozdulatában, ügyelgő suhancok vágyaiban és egész egyetemes létében önnön lelkén érző, küzdő, munkára, játékra, szerelemre vágyó ember.

Attila Tamás

LA CONCEPTION DU MONDE DANS LES POÉSIES D'ATTILA JÓZSEF

II.

C'est d'une manière analogue comme les objets du monde extérieur et leur disposition que les relations de temps reprennent leur qualité objective dans la poésie d'Attila József. Au lieu de l'arbitraire du poète lyrique subjectif l'ordre solide du principe de la causalité règne dans ce monde, ce qui est encore la conséquence du fait que sa manière de voir est foncièrement pénétrée par la dialectique matérialiste, le faisant sentir d'avoir compris les lois les plus générales de l'histoire et de tout le monde matériel et spirituel. Il se crée une image du monde poétique intégrant par ci par là spontanément même les connaissances scientifiques modernes, image qui se trouve bien éloignée de la littérature socialiste de la fin de siècle en partie encore imbue d'un romantisme désuet (Verhaeren, Zola etc.). Ainsi affrontant aussi les phénomènes du monde objectif qui tout en étant formé par l'homme le modèle en même temps, il entreprend de remplir une tâche à certains égards supérieure à celle qu'ont achevée les plus grands personnages de la poésie moderne socialiste d'autres pays. Même dans les parties de cette poésie qui portent encore par endroits une allure mythologique ce sont les accents du lyrique intellectuel qui retentissent.

La conclusion de l'étude rappelle brièvement que c'était la désintégration de ce bel ordre intérieur ferme qui a poussé le poète au suicide, mais même dans ce dernier acte se retrouvent les éléments les plus importants de son image du monde ancienne.

⁶⁷ Érdemes ezzel a huszadik századi polgárság életérzését sok tekintetben kitűnően kifejező MÁRAI SÁNDOR szavait szembeállítani. „Naptársere” című művében írja: „A naptárt valószínűleg csak kétségbeesésből tartom kezem ügyében, s használom, mintha a társadalom hasznos tagja lennék, a nagy szerkezet egyik nélkülözhetetlen, apró kereke, valaki, akinek lelkiismeretes tevékenységétől függ egy és más, akinek dolga van, amit nem végezhet el helyette senki. Legtöbben ilyen téveszme folytán élünk . . . Miért hát ez a naptár, ez a „rend” . . . ? — . . . Ahogy a *telesírógódködt* régi naptárt lomtarba teszem, elégedetten érzem, hogy személyes felelősségem az élet cselekményében elenyészően csekély.”

⁶⁸ Egyszerű énekek (Brichta Cézár versei) — Nyugat (1928) J. A. Ö. M: III. 10.